

До питання про кооперативні можливості земельної громади в доколгоспному селі УСРР (1922–1930 рр.)

Калініченко В. В.

Калініченко В. В. До питання про кооперативні можливості земельної громади в доколгоспному селі УСРР (1922–1930 рр.). У статті розглядається земельна громада доколгоспного села УСРР (1922–1930 рр.) як кооператив вертикального типу й доводяться переваги такої форми господарювання в аграрному секторі економіки.

Ключові слова: селяни, земельна громада, вертикальний кооператив.

Калініченко В. В. К вопросу о кооперативных возможностях земельного общества в доколхозной деревне УССР (1922–1930 гг.). В статье рассматривается земельное общество доколхозной деревни УССР (1922–1930 гг.) как кооператив вертикального типа и доказываются преимущества такой формы хозяйствования в аграрном секторе экономики.

Ключевые слова: крестьяне, земельное общество, вертикальный кооператив.

Kalinichenko V. V. To a question on cooperative possibilities of a ground society in dokolkhoznoy village of the Ukrainian SSR (1922–1930). In article the ground society dokolkhoznoy villages Ukrainian SSR (1922–1930) as co-operative society of vertical type is considered and advantages of such form of managing in agrarian sector of economy are proved.

Key words: peasants, a ground society, vertical co-operative society.

Тема українського селянства – болюча у вітчизняній історіографії. Після ліквідації колгоспно-радгоспної системи – головної причини розселяннювання і кризового стану вітчизняного села, в аграрному секторі почали створюватися великі приватні господарства на орендованих земельних паях колишніх колгоспників. У цих господарствах працюють наймані працівники, а селяни – основа української нації, поставлені на межу зникнення. Подібне становище викликає велику занепокоєність громадськості. Потрібно знайти вихід з цього загрозливого стану.

У зв'язку з цим доцільним є вивчення досвіду земельної громади. Земельна громада – земельно-господарське об'єднання селянських господарств, яке було юридично оформлене Земельним Кодексом УСРР 1922 р. [9, ст. 10]. Земельна громада була ліквідована на початку 30-х рр. XX ст. під час проведення політики суцільної колективізації сільського господарства [13, с. 465–466]. В 1922–1930 рр. селяни УСРР могли користуватися землею тільки в складі земельної громади, тому її

роль у господарському житті села була дуже важливою. В той же час в історіографії праць про земельну громаду не багато, її діяльність висвітлена недостатньо [10], зокрема не досліджені кооперативні можливості цього поземельного інституту. В літературі висловлюється думка, що заперечує кооперативну діяльність земельної громади, й, таким чином, її перспективні можливості [21, с. 117]. Справа в тому, що у вітчизняній історіографії міцно закріпилася марксистсько-ленінська догма про можливість розвитку сільського господарства лише двома шляхами: або капіталістичним шляхом – через створення великих приватновласницьких господарств, або шляхом колективізації – створення великих колективних господарств. Але був третій шлях, який передбачав збереження трудового селянського господарства і заперечував економічну доцільність суцільної колективізації [3, с. 321]. Ця концепція була розроблена О. В. Чайновим та його однодумцями по організаційно-виробничій школі [19]. Процес кооперування, по О. В. Чайнову, дозволяв, не руйнуючи трудового селянського господарства, виокремити з його організаційно-виробничої будови і організувати, на засадах великого виробництва, ті галузі або операції, які неможливо, або неефективно виконувати одноосібно. Це б приносило безсумнівний економічний ефект в масштабах великого виробництва. Створювалася така система вертикального організованого кооперативного господарювання, де самі селяни, у власних інтересах та в силу реальних можливостей, визначали ступінь і форми великого громадського виробництва. При цьому зберігалось трудове селянське господарство, що дуже важливо з соціальної точки зору. Отже, на думку О. В. Чайнова та його однодумців, вертикальний кооператив, це передусім союз господарств, в якому селянське господарство залишалось непорушним. Вертикальна кооперація – це співтовариство окремих виробників, які лише делегують ту частину господарських справ кооперативу, де велика форма господарювання ефективніша ніж дрібна [19]. О. В. Чайнов розробив й обґрунтував теорію диференційних оптимумів, згідно з якою в різних галузях сільськогосподарського виробництва оптимальні розміри господарства різні. Тому постановка питання про перевагу великого або недоліки малого господарства є безпредметною [20].

Земельна громада була найпростішою, елементарною формою такого вертикального кооперативу. Це відзначали дослідники в 1920-х роках [2, с. 98; 11, с. 16; 12, с. 15; 14, с. 11; 15, с. 105; 17, с. 9], але крім констатації цього факту спеціального дослідження вони не провели, а з розгортанням суцільної колективізації про кооперативні можливості земельної громади стало писати неможливо і ця тема зникла зі сторінок наукових видань. О. В. Чайнова та його однодумців більшовики репресували, їхні погляди в радянській історіографії були ошельмовані, оголошені антинауковими. Нині настали часи повернутися до питання кооперативних можливостей земельної громади.

Необхідною умовою для зміцнення і розвитку селянських господарств є самодіяльність самих трудівників села. Всі заходи з поліпшення землекористування, агрокультури тощо могли принести бажані наслідки у випадку їх організованого проведення всіма господарями даного села. Окрім того, на селі завжди були певні роботи, які необхідно виконувати гуртом, толокою. Звідси виникла необхідність у створенні земельно-господарської організації, що об'єднувала б усі селянські двори, – земельної громади. Земельна громада набувала прав юридичної особи з моменту реєстрації її статуту в райвиконкомі [9, ст. 49; 18. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 698. – Арк. 6].

На земельну громаду поклали важливі функції, зокрема й ті, що передбачали спільні дії членів громади. Зокрема, громада встановлювала порядок користування земельними угіддями, організовувала і проводила в життя заходи по меліорації і культивуації непридатних для сільського господарства земель, заліснювала піски та яри, влаштовувала ставки; розробляла правила випасу худоби на громадському вигоні і регулювала використання толоки; встановлювала і змінювала сівозміну при землеустрої об'єднання; слідкувала за дотриманням окремими громадянами чистоти посіву в односортних масивах; організовувала боротьбу з бур'янами й шкідниками сільського господарства; сприяла розповсюдженню агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед селян; організовувала злучні пункти і слідкувала за доцільним використанням громадських племінних тварин; керувала виробництвом на громадських млинах, крупорушках, олійницях; організовувала роботу прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту, всього того, що потрібне в повсякденному господарстві селянина й яке було важко або неможливо набути одному господарству [18. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 14. – Арк. 3–6]. Щоб змусити окремі двори недбайливих господарів дотримуватися встановлених у громаді розпорядків, громада мала певні адміністративні важелі впливу на своїх членів. До таких важелів можна віднести систему штрафів та громадський бойкот. Авторитет громади спирався не лише на статті Земельного Кодексу і статуту, але й на звичаєве право.

Для виконання своїх функцій громади акумулювали значні кошти. Кошти, в основному, надходили з прибутків від здавання в оренду громадських земель, доходів від промислових закладів й внесків членів громади. Пересічний розмір бюджету однієї громади в 1925/26 р. становив 818 крб [16]. Враховуючи ціни більшості товарів середини 1920-х років це були значні кошти (наприклад ринкова вартість одного робочого коня в 1925 р. становила 120 крб, дійної корови – 80 крб. [1, с. 17, 23]).

Першим і найголовнішим зобов'язанням земельної громади було слідкувати за раціональним і доцільним використанням земельних угідь. Намагаючись знайти вихід з незручностей існуючих форм

землекористування, селяни в 20-х роках ХХ ст. звернули увагу на громадські багатопільні сівозміни. Сільськогосподарські дослідні станції України ще наприкінці ХІХ ст. розробили системи оптимальних сівозмін для кожного регіону. Але, щоб селянські господарства мали змогу дотримуватися визначених сівозмін, необхідно було добитися під час землеустрою комасації їх земельних смужок у широкі смуги в межах кожного поля сівозміни. А це можна було здійснити лише шляхом введення багатопільної громадської сівозміни. При цьому, земля громади поділялася на кілька полів, залежно від сівозміни. На Поліссі та в Лісостепу найдоцільнішою була 4-х пільна, а в Степу – 6-ти пільна. У кожному полі господарству відводили ділянку, якою воно користувалося постійно. Таким чином, кількість смуг у господарстві різко зменшувалася, а далекоземелля ліквідувалося шляхом утворення виселків і поділу великих громад на менші.

Громадська сівозміна дозволяла докорінно реорганізувати систему рільництва, знищити відстале трипілья і рябопілья, встановити правильне чергування культур, завести однорідні посіви і просапні культури, відкривала великі можливості для спільного застосування складної сільськогосподарської техніки, в тому числі й тракторів. Урожайність, а отже, і валові збори сільськогосподарських культур, значно збільшувалися. При цьому, на шляхах цієї сівозміни перспективу розвитку отримали всі члени громади, а не лише багатоземельні, як то при відрубній або хуторській системах. Це було дуже важливо з соціальної точки зору. Разом з тим, на відміну від колективної форми землекористування, при багатопільній громадській сівозміні зберігався селянський двір як самостійний суб'єкт господарювання, тут дуже вдало поєднувалися громадські і особисті інтереси. Саме тому з середини 20-х років ХХ ст. перехід до громадської багатопільної сівозміни при землевлаштуванні селянських земель набирав масового характеру. В 1928 р. Всеукраїнська нарада завідувачів окрземуправліннями зазначала: «Основною формою організації земельної площі за звітний період є організація громадських сівозмін» [18. – Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 701. – Арк. 110]. На 1 жовтня 1927 р. в Україні вже існувало 10 тис. землевпоряджених земгромад, тобто 25 % від їх загальної кількості громад у республіці. З них 2,4 тис. перейшли до громадських сівозмін на площі 2,9 млн га [4, с. 26], а наприкінці 1928 р. громадські сівозміни були поширені на площі 10 млн га, тобто майже на третині селянських земель республіки [4, с. 41]. Догляд за дотриманням громадської сівозміни окремими дворами здійснювала земельна громада.

Потрібно зазначити, що розмах землевпорядження селянських земель в Україні в другій половині 20-х років ХХ ст. значно обігнав розвиток інших агрокультурних заходів, що до деякої міри знижувало господарську ефективність громадських сівозмін. Причини недотримання сівозмін різні: відсутність достатньої кількості робочої

худоби у бідніших членів громади, нестача насіння сіяних трав, неорганізованість збуту продукції просапних культур тощо. Але вказані причини можна було усунути. Нестача тягла у селянському господарстві повільно, але неухильно усувалася. Розвиток машинно-тракторних товариств при відповідній державній підтримці відкривав перед безкінними господарствами реальну перспективу подолати цю перепону і втягнутися в громадську сівозміну. Питання з постачанням селянам насіння кормових трав і вирішення проблем із збутом продукції просапних культур було тільки питанням часу: науково-дослідні сільськогосподарські станції і радгоспи налагоджували виробництво насіння сіяних трав, а ринкова кон'юнктура була сприятлива для збуту цукрового буряка, соняшника та інших просапних культур. Потрібно було збільшити капіталовкладення у розвиток переробних галузей промисловості і це питання теж вирішувалося.

Введення багатопільних громадських сівозмін відкривало перед індивідуальним селянським господарством прогресивний шлях розвитку. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалася роль земельної громади на селі. Вона фактично переростала в кооператив вертикального типу. При цьому, процес відбувався без тиску зверху на селян, без гучної пропагандистської кампанії, як згодом під час сучасної колективізації.

Організація громадської сівозміни була найбільш масовим заходом, який охоплював всі селянські господарства. Але сівозміну мало було встановити. Потрібно було вперто і системно закріплювати її відповідною організацією агрокультурних заходів.

Фрейдорфська земельна громада Тарасо-Шевченківського району Одеської округи в 1925 р. провела осередселищний землеустрій й ввела 6-ти пільну громадську сівозміну. Це дозволило громаді ввести у сівозміну чорний пар та просапні культури, що в умовах степового регіону дуже позитивно вплинуло на відновлення родючості ґрунту та підвищення врожайності. Піднесення агрокультури дозволило членам Фрейдорфської земельної громади збільшити валові збори всіх культур, і в першу чергу головної ринкової культури в громаді – озимої пшениці, яку засіяли одним чистосортним масивом. Громада, для кращого обробітку таких великих земельних односортних масивів, придбала 3 трактори, що помітно підвищило продуктивність праці і поліпшило обробіток ріллі. Близькість ринку збуту молочної продукції (неподалік знаходились вузлова залізнична станція Роздільна та місто Одеса) навело громадян на думку завести чистокровну племінну череду корів й збудувати громадську молочарню. Сприятливі природнокліматичні умови півдня України та близькість великого міста дозволили Фрейдорфській земельній громаді інтенсифікувати виноробство. З цією метою при проведенні осередселищного землеустрою земельна громада відвела спеціальну цілину землю під виноградник, засадила її

прищепленими саженцями кращих сортів. [1, с. 1, 2, 4, 14–16, 19, 22, 24].

Отже, перед нами картина перетворення земельної громади в багатопрофільний кооператив вертикального типу, в якому функціонували, як самостійні господарські одиниці 91 трудове селянське господарство. Ці господарства кооперували тільки ті господарські операції, що їх вигідніше виконувати гуртом, забезпечуючи тим самим власну вигоду і суспільну потребу в прогресивному розвитку сільського господарства.

Фрейдорфська земельна громада далеко не рідкісне явище у доколгоспному селі 20-х років ХХ ст. Нами встановлені десятки прикладів таких громад з усіх округ УСРР [18. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 31. – Арк. 18–29; 18. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 268. – Арк. 1, 2, 16, 21, 25, 30, 65; 8. – Ф. Р-1496. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 20, 31, 32, 61; 8. – Ф. Р-1850. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 12, 14; 8. – Ф. Р-1850. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 80, 87; 8. – Р-1940. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 21; 8. – Ф. Р-1472. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 24, 63; 8. – Ф. Р-848. – Оп. 1. – Спр. 310. – Арк. 13; 6. – Ф. Р-1190. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 10, 57–62, 67; 6. – Ф. Р-848. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 24–88; 6. – Ф. Р-848. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 39 – 72; 5. – Ф. Р-1015. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 1–99; 5. – Ф. Р-126. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 71–72; 7. – Ф. Р-728. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 2–15].

Отже, практика 20-х років ХХ ст. підтверджувала великі можливості кооперування селянських господарств у межах земельної громади, не руйнуючи трудового селянського господарства. Це був реальний і прогресивний процес у сільському господарстві, котрий міг бути реальною альтернативою волонтаристській і злочинній більшовицькій колективізації.

Вважаємо, що в сучасних умовах необхідно повернутися до досвіду земельних громад. Землі для створення рентабельних фермерських господарств не вистачить на всіх бажаючих працювати у сільському господарстві, особливо в густозаселених районах нашої держави. Отже, один з можливих шляхів виходу з сучасного кризового становища в аграрному секторі – це створення на селі кооперативів вертикального типу, якими і були земельні громади.

Громадськість нашої країни повинна знайти альтернативу нинішньому процесу первісного накопичення капіталу скоробагачками в аграрному секторі економіки за рахунок чергового пограбування селян.

Примітки

1. *Алексеев А. В.* Агрономическое изучение крестьянского хозяйства земельного общества Фрейдорф. / А. В. Алексеев – Старобельск, 1926.

2. *Голіцин Т.* Декілька слів про земельну громаду. / Т. Голіцин // Вісник НКЗС. – Х. – 1926. – № 23–24. – С. 96–100.
3. *Данилов В. П.* Аграрные реформы и аграрная революция в России. / В. П. Данилов // Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310–321.
4. *Два роки роботи уряду УСРР: Матеріали до звіту XI з'їздові Рад.* – Х., 1929. – Розд. паг.
5. *Державний архів Житомирської області.*
6. *Державний архів Луганської області.*
7. *Державний архів Одеської області.*
8. *Державний архів Харківської області.*
9. *Земельний Кодекс УСРР.* – Х., 1922.
10. *Калініченко В. В.* Висвітлення земельної громади українського доколгоспного села в історіографії. / В. В. Калініченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Х. – 2008. – № 835. – С. 67–74.
11. *Кузнецов І.* Земельна громада. / І. Кузнецов // Вісник НКЗС. – Х. – 1925. – № 17–18. – С. 15–17.
12. *Маркевич Є.* Про необхідність нової структури земгромад. / Є. Маркевич // Землеустрійник України. – Х., 1926. – № 3. – С. 13–16.
13. *Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР.* – М., 1954.
14. *Скапила Н.* Червона земельна громада. / Н. Скапила. – К., 1926.
15. *Шашевский Е. К.* вопросу об организации земельных обществ на Киевщине. / Е. Шашевский // Журнал Киевского губернского экономического совещания. – К. – 1923. – № 9. – С. 99–106.
16. *Статистика України. Серія VI. Фінансова статистика.* – Х, 1928. – № 125. – С. X–XI.
17. *Степаненко О.* Економіка землевпорядження / О. Степаненко. – Х., 1927.
18. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.*
19. *Чаянов А. В.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. В. Чаянов. – М., 1991.
20. *Чаянов А. В.* Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / А. В. Чаянов. – М., 1928.
21. *Шаповал Л. І.* Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Л. І. Шаповал. – Полтава, 2006.